

Małgorzata Chorowska^a

orcid.org/0000-0002-5073-4382

Mateusz Goliński^b

orcid.org/0000-0002-7955-8781

Mariusz Caban^c

Zaginiona średniowieczna synagoga we Wrocławiu na tle synagog z terenu Europy Środkowej. Architektura i historia

Lost Medieval Synagogue in Wrocław against the Background of Other Synagogues in Central Europe: Architecture and History

Słowa kluczowe: średniowieczna synagoga, Wrocław, badania historyczno-architektoniczne

Keywords: medieval synagogue, Wrocław, historical and architectural research

Wprowadzenie

Wrocław w okresie od XII do XV wieku stanowił obok Pragi i Krakowa jedno z ważniejszych miejsc zamieszkiwania społeczności żydowskiej na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. Świadczą o tym źródła pisane i materialne, m.in. licznie zachowane kamienne nagrobki. Od XVIII wieku były one przypadkowo znajdowane w różnych częściach Starego Miasta, jako wtórnie użyte głównie do budowy fundamentów ratusza i miejskich kościołów. Pochodziły one z cmentarza, na co w 1345 roku zezwolił ówczesny władca księstwa wrocławskiego, król czeski Jan Luksemburski (przynależność Wrocławia do Korony Czeskiej trwała od 1335 do 1740 r.). Do najstarszych z nich należały nagrobek rabbiego Dawida, syna Sar Szaloma, z roku 1203 oraz nagrobek córki rabbiego Chaima z 1246; jakkolwiek większość pochodziła z lat 1303–1345 [Wodziński 1986, s. 51–52]. Monumentalny charakter i treść hebrajskich napisów nagrobnych wskazują na znaczenie

Introduction

Wrocław, as well as Prague and Cracow, was one of the most important dwelling places for the Jewish community in Central and Eastern Europe in the twelfth and fifteenth centuries. This is evidenced by both written and material sources, namely numerous preserved tombstones. Between the eighteenth and the twentieth centuries, in various parts of the Old Town they were accidentally found in the form of reused elements which were employed to build foundations for younger structures, i.e., mainly the town hall and city churches. In 1345 the then ruler of the Duchy of Wrocław, Bohemian King John of Luxembourg (Wrocław was part of the Bohemian Crown from 1335 to 1740) agreed on taking them from the cemetery. The oldest of them were the tombstone of Rabbi David, son of Sar Shalom, from 1203 and the tombstone of Rabbi Chaim's daughter from 1246, although most of them dated back to the years 1303–1345 [Wodziński, 1986, pp. 51–52].

^a prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

^b prof. dr hab., Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

^c mgr, specjalista, Pracownia badań i konserwacji architektury

^a Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology

^b Prof. D.Sc. Ph.D., Institute of History, Wrocław University

^c M.A., specialist, Pracownia badań i konserwacji architektury

Cytowanie / Citation: Chorowska M., Goliński M., Caban M. Lost Medieval Synagogue in Wrocław against the Background of Other Synagogues in Central Europe – Its Architecture and History. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2023, 73:84–101

Otrzymano / Received: 03.03.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 29.10.2022

doi: 10.48234/WK73SYNAGOGUE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

i wielkość ówczesnej osady żydowskiej, która sięgała tradycjami co najmniej XII wieku [Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 51–52].

Tymczasem, mimo bardzo dobrego rozpoznania średniowiecznej architektury Wrocławia i wieloletnich badań archeologicznych budynków wyburzonych do fundamentów, aż do czasu ostatniego remontu gmachu przy ul. Szewskiej 49 nie udało się określić usytuowania ani odnaleźć żadnych materialnych pozostałości najstarszych wrocławskich synagog [Eysymontt et al. 2011]. Sytuacja zmieniła się, kiedy spod tynków w remontowanym budynku zaczęły wyłaniać się ceglane mury, sklepienia i przypory. W kontekście wiedzy na temat średniowiecznych synagog z terenu Europy Środkowo-Wschodniej nasunęły nam one przypuszczenie, że mamy do czynienia z pozostałościami synagogi pierwszej gminy żydowskiej we Wrocławiu. Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników badań architektonicznych i historycznych nad początkami gmachu przy ul. Szewskiej 49 i poddanie pod dyskusję argumentów świadczących o tym, że należał on do przedstawicieli elity żydowskiej i aż do połowy XIV wieku mieścił w swych murach synagogę. W pracy przedstawiono próbę rekonstrukcji architektury w dwóch fazach – około 1300 i 1350 roku, oraz dokonano prezentacji jej fenomenu na tle europejskim.

Obyczajem książąt piastowskich miejsce zamieszkiwania Żydów we Wrocławiu było wyznaczone tuż obok zamku wybudowanego jako druga warownia książęca na lewym brzegu rzeki Odry. W pierwszej połowie XIV wieku okolicę tę nazywano „Baiern” lub „Kunzenstadt”, ul. Żydowską zaś – „Judengasse”, które to ostatnie określenie przetrwało aż do XIX stulecia w znaczeniu uściślonym do obecnej ul. Uniwersyteckiej [Goliński 2012a, s. 9–14, 19]. Spośród kilku wrocławskich synagog wspomnianych w drugiej i trzeciej ćwierci XIV wieku jedna leżała w części zachodniej opisanego rejonu, po wygnaniu Żydów nazywanego „Neuegerbergasse”. Dokładna lokalizacja pozostałych pozostaje nieznana [Goliński 2012b, s. 19–22, 24–27]. W 1349 roku funkcjonować miały dwie bożnice – o tym mówi monarsze nadanie nieruchomości żydowskich miastu [Klose 1781, s. 184–185]. Często powtarzana w piśmiennictwie identyfikacja jednej z nich z północno-wschodnim narożem obecnych ulic Uniwersyteckiej i Kuźnicznej, na miejscu późniejszej kamienicy przy Uniwersyteckiej 6 [Markgraf 1896, s. 55, 225; Brann 1896–1917, s. 31, 58], zdaje się być nieporozumieniem. Podobnie, jak wykazano, że sytuacji z XIV wieku nie można odnosić do tej znanej z XV stulecia [Goliński 2012b, s. 21–24; Goliński 2014, s. 43].

Kwestią charakterystyczną dla Wrocławia pozostaje odnotowany, co prawda za sprawą stanu zachowania źródeł tylko dla okresu istnienia tzw. II gminy (1350–1361), fakt funkcjonowania synagogi na działce prywatnej. Stan ten zaistniał przed 1356 rokiem, a w latach 1358–1360 doszło nawet do tego, że działająca synagoga formalnie należała do chrześcijańskiego mieszczanina, który kupił ją od dwóch Żydów, by następnie sprzedać

The monumental character and content of the Hebrew tombstone inscriptions indicate the importance and size of the then Jewish settlement which had traditions dating back to at least the twelfth century [Młynarska-Kaletynowa, 1986, pp. 51–52].

Despite a very good identification of the preserved medieval architecture of Wrocław and many years of archaeological research on buildings demolished to their foundations and until the last renovation of the building at 49 Szewska Street, it was not possible to determine the location or find any material remains of the oldest synagogues in Wrocław [Eysymontt et al. 2011]. The situation changed when brick walls, vaults, and buttresses began to emerge from under the plasters in the renovated building. In the context of the knowledge about medieval synagogues in Europe we can suggest that we are dealing with the remains of a synagogue of the first Jewish community in Wrocław. The aim of this article is to present the results of architectural and historical research into the beginnings of the building at 49 Szewska Street and discuss arguments which prove that it belonged to the representatives of the Jewish elite and housed a synagogue in its interior. The paper constitutes an attempt to reconstruct its architecture in two phases, i.e., from around 1300 and 1350 and to present it against the Central European background.

According to the custom of the Piast dukes, the place of residence of the Jews in Wrocław was designated next to a castle which was built as the second princely stronghold on the left bank of the Oder River. In the first half of the fourteenth century, this area was known as Baiern or Kunzenstadt, as well as Jewish Street—Judengasse. The latter term survived until the nineteenth century and nowadays it is called Uniwersytecka Street (Goliński, 2012a, pp. 9–14, 19). Among the few Wrocław synagogues which were mentioned in the second and third quarters of the fourteenth century, one was located in the western part of the described area which was called Neuegerbergasse after the exile of the Jews. The exact location of the others remains unknown [Goliński, 2012b, pp. 19–22, 24–27]. Two synagogues were supposed to function in 1349—according to the royal granting of post-Jewish real estates to the town [Klose, 1781, pp. 184–185]. The identification of one of them—which is frequently repeated in the literature—with the north-eastern corner of the present Uniwersytecka and Kuźnicza Streets, on the site of the later tenement house at 6 Uniwersytecka Street [Markgraf, 1896, pp. 55, 225; Brann 1896–1917, pp. 31, 58] seems to be a misunderstanding. Similarly, it was proved that the situation from the fourteenth century could not be related to the one known from the fifteenth century (Goliński, 2012b, pp. 21–24; Goliński 2014, p. 43).

The fact that the synagogue functioned on a private plot of land, which was noted due to the state of preservation of the sources for the existence period of the so-called Second Community only (1350–1361), remains an issue characteristic of Wrocław. This condition came into existence before 1356 and in the years 1358–1360

czterem Żydom. Przy tym własność obok samej bożnicy obejmowała też inny stojący na działce budynek [Goliński 2012b, s. 19–20]. W 1357 roku indywidualne przywileje ochronne wydane dwóm żydowskim „rodzinom” także zezwalały urządzić im własne synagogi na swoich działkach i utrzymywać ich niezależność od miejscowej gminy [Goliński 2012b, s. 26]. O istnieniu podobnych rozwiązań w innych średniowiecznych miastach informuje nas choćby przykład z Linzu [Elbel, Ziegler 2016, s. 210].

Rys historyczny posesji

Historia posesji zlokalizowanej przy ul. Szewskiej 49 w swoich początkach pozostaje nieuchwytna w świetle źródeł pisanych. Z perspektywy zachowanych dokumentów i ksiąg miejskich rozpoczęła się ona od własności przedstawicieli elity żydowskiej: Jakuba (1331–1345) i Canaana, albo Chanana, a nawet Kayna (1346–1349 i 1350–1354). Nie jest pewne, czy obaj następowali po sobie czy też dzierżyli sąsiadujące ze sobą nieruchomości. Tak samo nie wiemy, czy zbieżność imienia Jakuba z imieniem posiadacza wyżej wspomnianej „prywatnej” synagogi w 1356 roku, Jakubem z Nysy, jest przypadkowa. Nie ulega jednak wątpliwości, że Canaan uchodził wówczas za najbogatszego członka wrocławskiej społeczności żydowskiej, dając 1/3 płaconego przez nią czynszu królewskiego i wielokrotnie więcej niż jakikolwiek inny jej przedstawiciel [Oelsner 1864, nr 5; Brann 1896–1917, s. XVIII]. Po łączącym się z pożarem miasta pogromie Żydów we Wrocławiu w maju 1349 roku, oznaczającym koniec tzw. I gminy, własnością posesji zadysponował monarcha czeski. Tak samo stać się musiało po drugim pogromie i pożarze w lipcu 1360 (lub 1361) roku. Jeśli jednak dotychczasowy właściciel zatrzymał dom, to i tak zbył go najpóźniej w 1361 roku, gdy miasto opuszczali ostatni Żydzi tworzący tzw. II gminę [Goliński 2012a, s. 4; Goliński 2012b, s. 33]. Odtąd własność nieruchomości pozostawała niestabilna i podzielona, wędrując pomiędzy osobami z kręgu duchownych i świeckich współpracowników monarchów, Karola IV i Wacława IV z dynastii Luksemburgów, oraz śląskiej i czeskiej elity możnowładczej i mieszczańskiej. W 1370 roku na następne kilkanaście lat trafiła do rąk Tymona von Colditz, królewskiego namiestnika księstwa wrocławskiego, właściciela wielu zamków na Śląsku i w Czechach, i to z jego osobą była w pierwszym rządzie kojarzona. W 1380 roku Tymon wystarał się u króla o przywilej pozwalający mu zachować na własność wszelkie kosztowności żydowskie, które znajdzie w swym domu, co może wskazywać na prowadzenie szerzej zakrojonych prac budowlanych [Goliński 2016, s. 176–182].

Prawdziwie stabilny okres własności posesji przypadł na lata około 1410–1532, kiedy to po nabyciu przez piastowskiego księcia i zarazem biskupa wrocławskiego Jana Kropidły stała się miejską rezydencją książąt opolskich. Dalsze dzieje posesji nadal były związane z książęcą własnością. Należała ona bowiem do

it even happened that the functioning synagogue was owned by a Christian burgher who bought it from two Jews and then sold it to other four Jews. The property also included another building on the plot which was situated next to the synagogue [Goliński, 2012b, pp. 19–20]. In 1357, individual protection privileges which were issued to two Jewish “families” also allowed them to establish their own synagogues on their plots of land and to maintain their independence from the local community (Goliński, 2012b, p. 26). We are informed about the existence of similar solutions in other medieval cities, for instance, by the example from Linz [Elbel, Ziegler, 2016, p. 210].

The object of research and its history

The history of the property located at 49 Szewska Street at its beginnings remains elusive in the light of written sources. From the perspective of the preserved documents and town books, they began with the property of representatives of the Jewish elite as Jacob (1331–1345) and Canaan or Chanan, or even Kayn (1346–1349 and 1350–1354). At the same time, it is not certain whether the two of them followed each other or whether they leased neighboring properties. We do not know whether the coincidence of the name of Jacob with the name of the owner of the above-mentioned “private” synagogue in 1356, Jacob of Nysa, is accidental. There is no doubt, however, that Canaan was then considered to be the richest member of the Jewish community in Wrocław, covering 1/3 of the royal rent paid by it and many times more than any other representative (Oelsner, 1864, No. 5; Brann, 1896–1917, p. XVIII). After the pogrom of Jews in Wrocław in May 1349, which was connected with the fire of the city and meant the end of the so-called First Community, the property was owned by the Bohemian monarch. The same must have happened after the second pogrom and fire in July 1360 (or 1361). However, even if the current owner had kept the house, they would sell it no later than in 1361 anyway, when the last Jews of the so-called Second Community left the town [Goliński, 2012/a, p. 4; Goliński 2012b, p. 33]. From then on, the property ownership remained unstable and divided, being shared by people from the circle of clergy and secular associates of the monarchs, i.e., Charles IV and Wenceslaus IV of the Luxembourg dynasty, as well as by the Silesian and Bohemian magnates and bourgeois elites. After 1370, for the next several years, it belonged to Tymon von Colditz, the royal governor of the Duchy of Wrocław. He was the owner of many castles in Silesia and Bohemia, therefore the ownership was primarily associated with him. In 1380, Tymon was granted a privilege from the king, which allowed him to keep all the Jewish valuables that could be found in his home. This fact may indicate more extensive construction works [Goliński, 2016, pp. 176–182].

The years around 1410–1532 constituted a truly stable period of the property ownership because it was

Piastów z linii legnicko-brzeskiej aż do jej wygaśnięcia wraz ze śmiercią ostatniej przedstawicielki w 1707 roku [Goliński 1997, s. 118–119; Goliński 2016, s. 182–184]. Następnie w latach 1709–1811 była własnością urszulanek, które urządziły tam m.in. kościół, a po usunięciu sióstr w związku z sekularyzacją klasztorów gmach najdłużej był użytkowany przez pruską policję. Od 1930 roku do chwili obecnej należy do Uniwersytetu Wrocławskiego [Eysymontt, Krzywka 1998].

Metoda badań

Badaniami architektonicznymi objęto wszystkie kondygnacje gmachu historycznie ukształtowanego w pierzei ul. Szewskiej. Stopień ich uszczegółowienia był zależny od dostępności pomieszczeń i możliwości odsłaniania pierwotnego lica ścian spod tynków i przemurowań. Na poziomie piwnic niedostępne do badań pozostawało pomieszczenie węzła cieplnego. Badania polegały na przybliżeniu czasu powstania murów gmachu na podstawie obserwacji „gołym okiem” użytego w nich materiału budowlanego – cegły i zaprawy, oraz odczytanie stratygrafii na podstawie badań węzłów (wiązań, styków i strzępi). Pozwoliło to na ustalenie chronologii względnej powstawania poszczególnych części gmachu i ich dalszych przemian, na które złożyło się dwanaście faz: cztery średniowieczne, dwie renesansowe, dwie barokowe, dwie z XIX wieku oraz po jednej z XX i XXI stulecia [Chorowska, Caban 2021].

Próba ustalenia funkcji i chronologii bezwzględnej etapów budowy zastała przeprowadzona na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł pisanych na temat własności posesji do 1945 roku, zachowanej dokumentacji archiwalnej z lat 1895 i 1931 (Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia, dalej: ABMW, posesja przy Szewskiej 49, teczki 4063, 5096 i 815), dokumentacji archiwalnej z Biblioteki Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego [Eysymontt, Krzywka 1998; Goliński 2016]. Bardzo istotne dla zrozumienia przemian architektonicznych gmachu okazały się wyniki równocześnie przeprowadzanych badań elementów więźby dachu, połączone z analizą dendrochronologiczną drewna [Schaaf, Prarat 2021]. Dla potrzeb konserwatorskich wykonano również badania stratygraficzne tynków i warstw malarskich [Witkowska 2021], ale niewiele one wniosły z punktu widzenia niniejszej pracy.

Wyniki badań

W wyniku przeprowadzonych badań architektonicznych stwierdzono, że wczesną murowaną zabudowę posesji stanowiły trzy budynki powstałe przy ul. Szewskiej jeszcze przed ustabilizowaniem się poziomu tej ulicy na obecnej wysokości, co pozwala określić ich metrykę na pierwszą połowę XIV wieku, zapewne bliżej początków tego stulecia. Mimo że wzniesiono je w obrębie jednej własności, to przynajmniej przez pewien czas pozostawały względem siebie autonomiczne.

then that, after the purchase by the Piast prince and bishop of Włocławek, Jan Kropidło, it became the town residence of the dukes of Opole. Further history of the property was still connected with ownership by the dukes. It belonged to the Piasts from the Legnica and Brzeg line until its expiry with the death of the last representative in 1707 [Goliński, 1997, pp. 118–119; 2016, pp. 182–184]. Then, in the years 1709–1811, it was the property of nuns which were removed from it due to the secularization of monasteries, and became used by the Prussian police, which occupied it the longest. Since 1930, it has been the property of the University of Wrocław [Eysymontt, Krzywka, 1998].

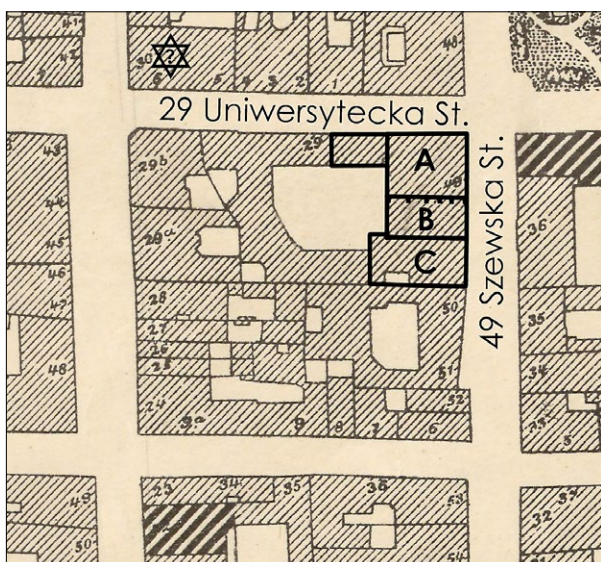
Materials and methods

The architectural research covered all stories of the building which was historically shaped in the frontage of Szewska Street. The degree of the research's precision depended on the accessibility of rooms and the possibility of revealing the original face of walls from under the plasters and brickwork. For example, at the basement level, the district heating substation room could not be investigated. The studies consisted of determining the more exact time of the walls of the building on the basis of unassisted observations of the construction material used in them, i.e., bricks and mortar, and in reading the stratigraphy on the basis of knots tests (bonds, joints, and toothings). This made it possible to establish the relative chronology of the formation of individual parts of the building and their further transformations, which consisted of twelve phases, i.e., four medieval, two renaissance, two baroque, two nineteenth-century and one phase from the twentieth and twenty-first centuries [Chorowska, Caban 2021].

An attempt at establishing the functions and absolute chronology of the construction stages was made on the basis of published and unpublished written sources on the ownership of the property until 1945 preserved archival documentation from 1895 and 1931 (Building Archive of the City of Wrocław, referred to as ABMW, property at 49 Szewska Street, files 4063, 5096 and 815), archival documentation from the Library of the Institute of Art History of the University of Wrocław [Eysymontt, Krzywka 1998; Goliński, 2016]. The results of the simultaneous research on the elements of the roof truss, which was combined with the dendrochronological analysis of wood (Schaaf, Prarat 2021), turned out to be extremely significant for understanding architectural transformations of the building. For conservation purposes, stratigraphic studies of plasters and paint layers were also carried out [Witkowska, 2021], however, they did not contribute much from the point of view of this article.

Results

As a result of the architectural research, it was found that the early brick development of the plot consist-

Ryc. 1. Fragment planu Wrocławia sprzed 1945 r. z lokalizacją budynków A, B i C oraz dotychczas uznawaną, domniemaną lokalizacją synagogi (oznaczona gwiazdą); oprac. M. Caban

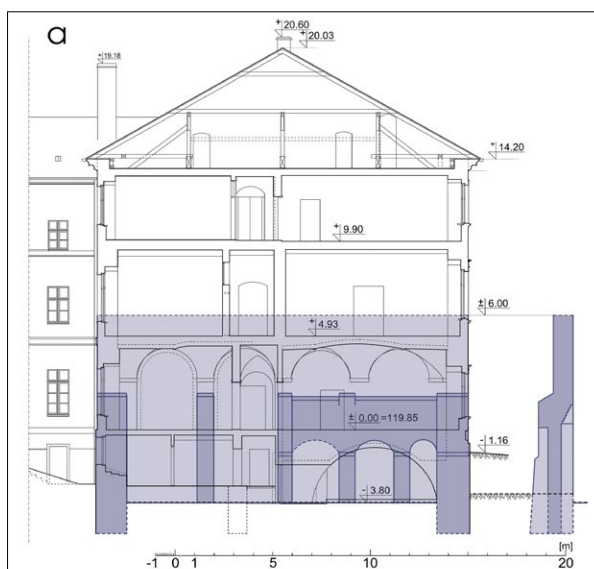
Fig 1. Fragment of the plan of Wrocław from before 1945 with the location of buildings A, B, C and the alleged location of the synagogue; by M. Caban

Dla ułatwienia dalszych opisów nazwaliśmy je domami A, B, C (ryc. 1). Budynki te miały początkowo różną szerokość i aż do 1370 roku nie były z sobą połączone przejściami.

Faza 1 – około 1300 roku

Najstarsza budowla w obrębie obecnego gmachu została odkryta w narożniku ulic Szewskiej i Uniwersyteckiej. Wzniesiono ją na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach zewnętrznych 16 × 18,5 m i wysokości ponad 9,5 m, a po podwyższeniu 16 m. Grubość ścian na poziomie obecnych piwnic wynosiła 1,5 m. Zbudowano je z cegły w wątku jednowozówkowym, o wymiarach: 9,0–9,6 × 11,8–12,6 × 25,7–27,2 cm, łączonych zaprawą wapienną. Cegła nie była tynkowana. Na licu wewnętrznym ściany miejscami zachowała się wypukła spoina, trójkątna w przekroju, z wyraźną rysą w poziomych warstwach. Na licu zewnętrznym była to spoina płaska, ale również z rysą. W wyższych partiach ściany się zwężały. Wyjątkiem pozostawała ściana południowa, którą na pewnej wysokości pogrubiono do około 1,8 m. Dodatkowo od samego dołu wzmacniało ją sześć przypór, z których skrajne miały szerokość po 1,5 m, środkowe natomiast 0,8 m (ryc. 2). Być może analogiczne przypory wzmacniały również ścianę północną, ale z powodu bliskiego sąsiedztwa ulicy nie było to możliwe do sprawdzenia.

Pomiędzy wschodnimi przyporami rozpięte były arkady, dodane w celu pogrubienia ściany do wspomnianych 1,8 m. Sens owego pogrubienia wyjaśnił sondaż przeprowadzony na poziomie parteru obecnego gmachu. W pogrubionej ścianie, od wnętrza budowli A spod warstw tynków i średniowiecznych zamurowań wyłonił się szeroki łęk odcinkowy, a pod nim koncha zbudowa-

Ryc. 2. Wrocław, ul. Szewska 49; a) przekrój poprzeczny przez obecny gmach z zaznaczeniem pierwotnej wysokości budynku A, przypór i arkad, b) jedna z przypór budynku A odkryta w piwnicach budynku B w widoku czołowym, c) jedna z przypór budynku A odkryta w piwnicach budynku B w widoku bocznym; oprac. rysunkowe i fot. M. Caban i M. Chorowska

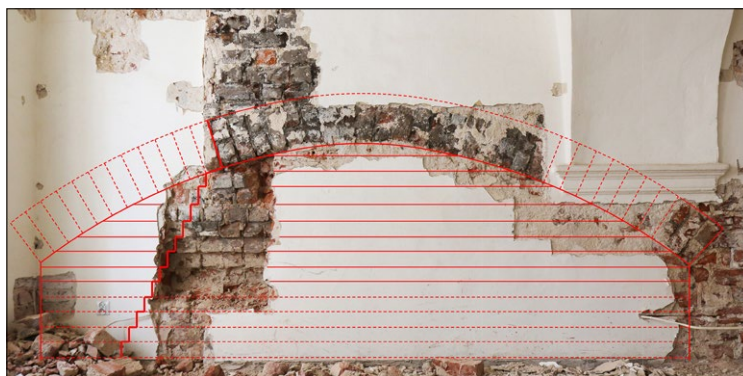
Fig. 2. Wrocław, 49 Szewska Street: a) the building's cross-section with an indication of the six buttresses, arcades, thickening of the southern wall, and the original height of building A, the buttresses and arcades, b) one of the buttresses of building A, which was discovered in the building's basements; front and side view; c) a buttress of building A, discovered in the basement of building B, side view; by M. Caban and M. Chorowska

ed of three buildings which were erected in Szewska Street, even before the level of this street was stabilized at the current elevation, which makes it possible to identify their origin as the first half of the fourteenth century, and probably closer to the beginning of that century. Although they were constructed within one property, at least for some time they remained autonomous. To facilitate further descriptions, we called them houses A, B, and C (Fig. 1). These buildings initially had different widths and were not connected with each other by means of passages until 1370.

Phase 1 – around 1300

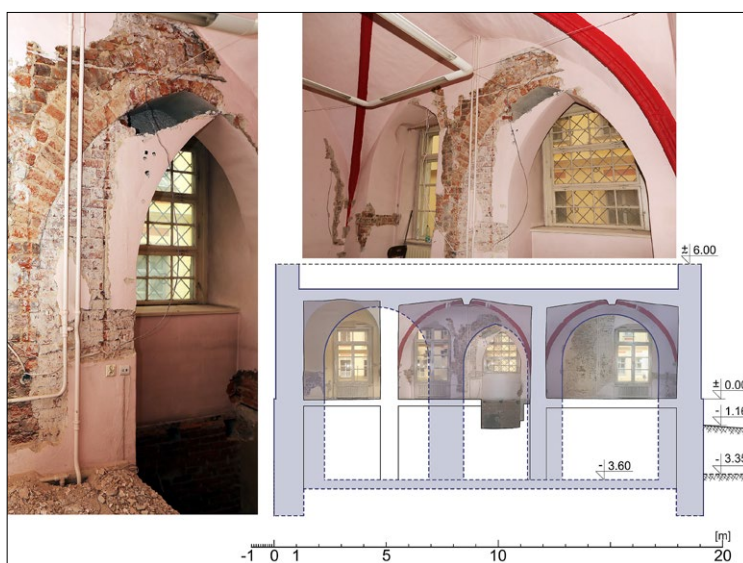
The oldest structure within the present development was discovered at the corner of Szewska and Uni-

Ryc. 3. Wrocław, ul. Szewska 49, relikty konchy uskokowej w ścianie budynku A, widok po odkryciu z pokazaniem całości arkady i warstw cegieł; oprac. rysunkowe i fot. M. Caban i M. Chorowska

Fig. 3. Wrocław, 49 Szewska Street, view of the uncovered stepped conch inside building A with the clearly visible arcades and brick layers; by M. Caban and M. Chorowska

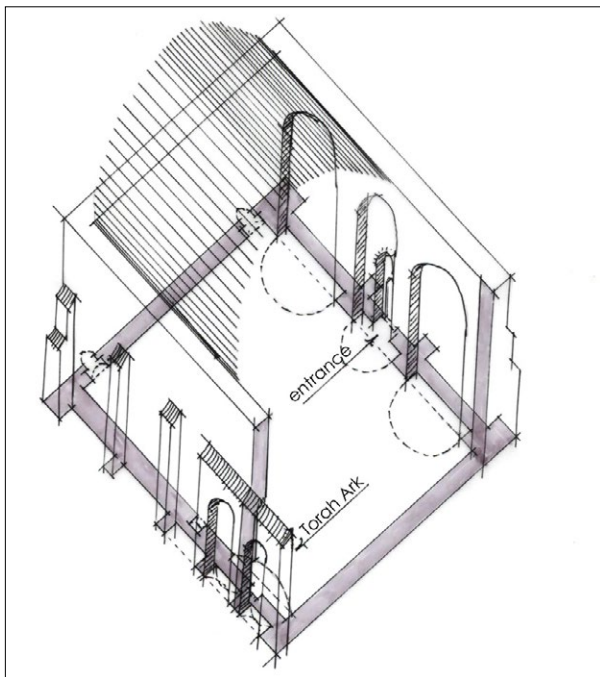
Ryc. 4. Wrocław, ul. Szewska 49, trzy arkady w północnej ścianie budynku A; na zdjęciach widok na środkową arkadę ostrołuczną; przekrój przez dwie dolne kondygnacje budynku z widokiem na ścianę północną; oprac. rysunkowe i fot. M. Caban i M. Chorowska

Fig. 4. Wrocław, 49 Szewska Street, triple arcades of the northern wall of building A; close-ups of the central arcade; a cross-section through the two lower stories of the building with a view of the northern wall in the background; by M. Caban and M. Chorowska

na z rzędów cegieł nadwieszonych uskokowo. Długość łęku wynosiła 4 m. Głębokość konchy odśloniliśmy do 45 cm i nie był to jeszcze koniec uskoków. Rzędy cegieł były szerniałe od pożaru i mocno spękane. Pokrywał je przepalony tynk, zbyt kruchy, by stwierdzić, czy nie odciskała się w nim jakaś dekoracja (ryc. 3). Dalsze badania nie były możliwe, ponieważ należałoby je prowadzić w grubości stropu i poniżej – w piwnicy, a tam znajdował się węzeł cieplny wyłączony spod obecnej inwestycji. Na archiwalnym planie piwnicy pod konchą widniała wnęka, częściowo pokrywająca się z nią wymiarami. Można zatem założyć, że koncha miała kontynuację w postaci wnęki na poziomie obecnej piwnicy, stanowiącej pierwotnie przyziemie budowli.

Ścianę przeciwną dzieliły trzy potężne i głębokie arkady o łukach półkolistym, ostrołucznym i półkolistym. Ich obecna wysokość to 3,8 m, 2,4 m i 3,8 m, ale pierwotnie były one wyższe, gdyż zaczynały się już na poziomie obecnej piwnicy (ryc. 4). Zapewne

ersytecka Streets. It was erected on a plan similar to a square with the external dimensions 16×18.5 m and an initial height above 9.5 m, which was later raised to 16 m. The thickness of walls at the level of the present cellars was 1.5 m. It was built of side face brickwork with dimensions of $9.0\text{--}9.6 \times 11.8\text{--}12.6 \times 25.7\text{--}27.2$ cm. Lime mortar was used and the brick was not plastered. On the internal face of the wall, there is convex grout, triangular in cross-section, and with a distinct scratch in the horizontal layers. On the external face the grout was flat, but also with a scratch. In the higher parts the walls narrowed. The exception was the southern wall, which was made thicker up to about 1.8 m at a certain height. Additionally, from the very bottom it was strengthened by six buttresses, of which the extreme ones were 1.5 m wide, whereas the middle one was 0.8 m wide (Fig. 2). Perhaps analogous buttresses also strengthened the northern wall, but due to the proximity of the street, it was impossible to verify this.

Ryc. 5. Wrocław, ul. Szewska 49, przekrój aksonometryczny przez budynek A z rekonstrukcją elementów dawnej synagogi; oprac. rysunkowe M. Chorowska

Fig. 5. Wrocław, 49, Szewska St. – building A. Axonometric cross-section through the synagogue with elements of reconstruction; by M. Chorowska

w środkowej znajdowało się główne wejście. Relikty okna odkryto w ścianie zachodniej, tuż przy północnym narożniku. Zachował się tam półkolisty, lekko zaokrąglony łęk zbudowany z zaoblonych kształtek ceglanych. Jego szerokość wynosiła 60 cm. Łęk wspierał się na konsoli z piaskowca, również zaoblonej. Zarówno łęk, jak i konsola były czarne od dymu i sadzy, a kształtki spękane w ogniu. W następnej fazie przeobrażeń budowli otwór został poszerzony i zamieniony na wejście – do czego jeszcze wrócimy – po czym całość zamurowano.

Fragmety ścian z I fazy występowały z przerwami na całym obwodzie budynku A aż do wysokości obecnych sklepień nad parterem. Można je rozpoznać po śladach spalenizny. Jeżeli uwzględnimy fakt, że budowla ta pierwotnie nie była podpiwniczona, a obecne piwnice stanowiły dolną część jej przyziemia, to sumarycznie musiała mieć wysokość co najmniej 9,8 m powyżej poziomu ówczesnych ulic. Uwzględniając odkryte relikty, w szczególności sześć przypór ściany południowej, uskokową konchę, trójarkadową artykulację ściany północnej oraz brak podziałów na kondygnacje, stwierdzamy, że nie mogła to być kamienica mieszczańska, lecz raczej budowla sakralna (ryc. 5). Z racji przynależności etnicznej właścicieli posesji najbardziej prawdopodobną wydaje się tu funkcja synagogi. Byłaby to zatem budowla jednoprzestrzenna, nakryta dachem dwu- lub czterosпадowym, opartym bezpośrednio na murach magistralnych lub na słupach wyrastających z jej środka. Oprawę architektoniczną *Aron-ka-kodesz* mógł zapewniać obszerny łęk z uskokowo nadwieszoną konchą, usytuowany tuż przy południowo-wschodnim

Between the eastern buttresses there were arcades which were added in order to thicken the wall to the aforementioned 1.8 m. The reason of this thickening was explained by a survey which was carried out on the ground floor of the present-day building. In the thickened southern wall, from the inside of building A, a wide segmental arch emerged from under the layers of plaster and medieval walling, and under it a lunette made of rows of bricks which overhung in cascades. The arch was 4 m long. The depth of the lunette was revealed up to 45 cm and it was not the end of cascades yet. The rows of bricks were blackened by the fire and badly cracked. They were covered with burned plaster, which was much too brittle to claim if any decoration had been imprinted on it (Fig. 3). Further research was not possible because it would have to be carried out in the thickness of the ceiling and below, i.e., in the cellar where there was a district heat substation which was excluded from the current investment. On the archival plan of the cellar under the lunette there was a recess visible, which partially had similar dimensions. It can therefore be assumed that the lunette was continued in the form of a recess at the level of the present cellar, which was originally the ground floor of the structure.

The opposite wall was divided by three huge and deep arcades with semicircular, ogival, and semicircular arches respectively. Their current heights are 3.8 m, 2.4 m, and 3.8 m, but originally they were higher, as they began at the level of the present-day cellar (Fig. 4). The main entrance was probably in the middle one. Relics of a window were discovered in the western wall right next to the northern corner. A semicircular and slightly pointed arch, which was made of round brick fittings, remained in the wall. It was 60 cm wide. The arch was supported by a sandstone corbel, which was also rounded. Both the arch and the corbel were black with smoke and soot, and fittings were cracked in the fire. In the next phase of transformations in the building, the opening was widened and turned into an entrance and then the whole wall was bricked up, which we refer to later in the article.

Fragments of walls from phase I were present with some breaks along the entire perimeter of building A, up to the height of the current vaults above the ground floor. They can be recognized by visible burn marks. If we take into account the fact that this building did not originally have any basement and the present cellars constituted the lower part of its ground floor, then in total it must have been at least 9.8 m high above the level of the then streets. Considering the discovered relics, in particular six buttresses of the southern wall, a cascade lunette, three-arcaded articulation of the northern wall and the lack of divisions into stories we believe that it could not have been a bourgeois tenement house, but rather a sacred building (Fig. 5). Due to the ethnic affiliation of owners of the property, the function of a synagogue seems to be the most probable here. Therefore, it would have been a single-space structure, covered with a gable or hipped roof, support-

narożniku budowli. Byłby on skierowany nie tyle na astronomiczny wschód, ile precyzyjnie na Jerozolimę. Jak już wspomniano, wnęka nakryta konchą była bardzo obszerna i wysoka. Jednakże jej zagłębienie w murze nie powinno było przekroczyć połowy grubości ściany. Byłaby to więc rozległa nisza o głębokości około 60 cm, dochodząca do poziomu pierwotnego przyziemia, i dopiero w niej mieściłaby się właściwa wnęka na rodały.

W trudnym do określenia momencie w pierwszej połowie XIV wieku budowla A została rozbudowana do wysokości 17 m. Mogło się to stać po którymś z notowanych wówczas pożarów. W 1319 roku połowę miasta strawił pożar, później wskazywany jako rzekome następstwo chwilowego wygnania Żydów [Brann 1896–1917, s. 39]. Świadectwem zaistniałych zmian jest północny fragment ściany zachodniej. Jego lica, również przepalone, choć nie tak intensywnie jak w dolnych partiach ścian, widoczne są na I i II piętrze obecnego gmachu. Na styku z nadbudowanym murem odsłonięto długą, lecz płytką bruzdę o wysokości jednego rzędu cegieł. Mogła ona mieć związek z bramą Żyda Jakuba (*Jacob Jude thor*) wzmiankowaną w 1345 roku jako wjazd na posesję od strony ul. Uniwersyteckiej [Goliński 2016, s. 176–177]. Przelot bramny, o szerokości około 6 m, z jednej strony był ograniczony omawianą ścianą, a z drugiej ścianą średniowiecznej oficyny odkrytej podczas badań archeologicznych przy ul. Uniwersyteckiej 29 [Goliński et al. 2013]. Bruzda na I piętrze mogła stanowić element konstrukcji zadania tej bramy.

Faza II – około 1330 roku

O ile pierwszą synagogę w narożniku ulic Szewskiej i Uniwersyteckiej można uznać za budowlę wolnostojącą, o tyle najpóźniej w latach trzydziestych XIV wieku została ona dwukrotnie rozbudowana, aż do wypełnienia pierzei ul. Szewskiej zabudową zwartą. Materiał i technika zastosowane w budowlach B i C z omawianej fazy niczym się nie różniły od zapraw i cegieł budujących gmach A. Także obecność spalenizny w równym stopniu dotyczyła wszystkich trzech budowli. Jedynie styki murów odnotowane na poziomie obecnych piwnic i w dolnej części parteru świadczyły o ich etapowym narastaniu.

Najpierw nastąpiła rozbudowa synagogi o budynek B, w wymiarach zewnętrznych mający 10 × 18,5 m. Mimo sporych rozmiarów nie miał on we wnętrzu żadnych murowanych podziałów. Jego relikty zachowane są głównie na poziomie obecnych piwnic, co skłania do przypuszczenia, że był parterowy. Odnaleziono relikty dwóch wejść prowadzących bezpośrednio z dziedzińca. Były one położone blisko siebie i południowo-zachodniego narożnika budynku.

Dom C miał zewnętrzne wymiary 10,2 × 6,0 m, był niepodpiwniczony i jednoprzestrzenny na poziomie każdej z dwóch lub trzech kondygnacji. W bardzo dobrym stanie przetrwało jego przyziemie, dostępne od strony podwórza przez troje ostrołucznych wejść.

ed directly by the main walls or by pillars rising from its center. The architectural setting of Aron-ha-kodesh could have been provided by a spacious arch with a cascade lunette overhanging it and located just next to the south-eastern corner of the building. It would directed not so much to the astronomical east, but precisely towards Jerusalem. As already mentioned, the recess which was covered with a lunette was very spacious and high. However, its cavity in the wall should not have exceeded half the thickness of the wall. So it was a vast niche with a depth of about 60 cm, reaching the level of the original ground floor and only in it there would be the proper recess for the Pentateuch scrolls.

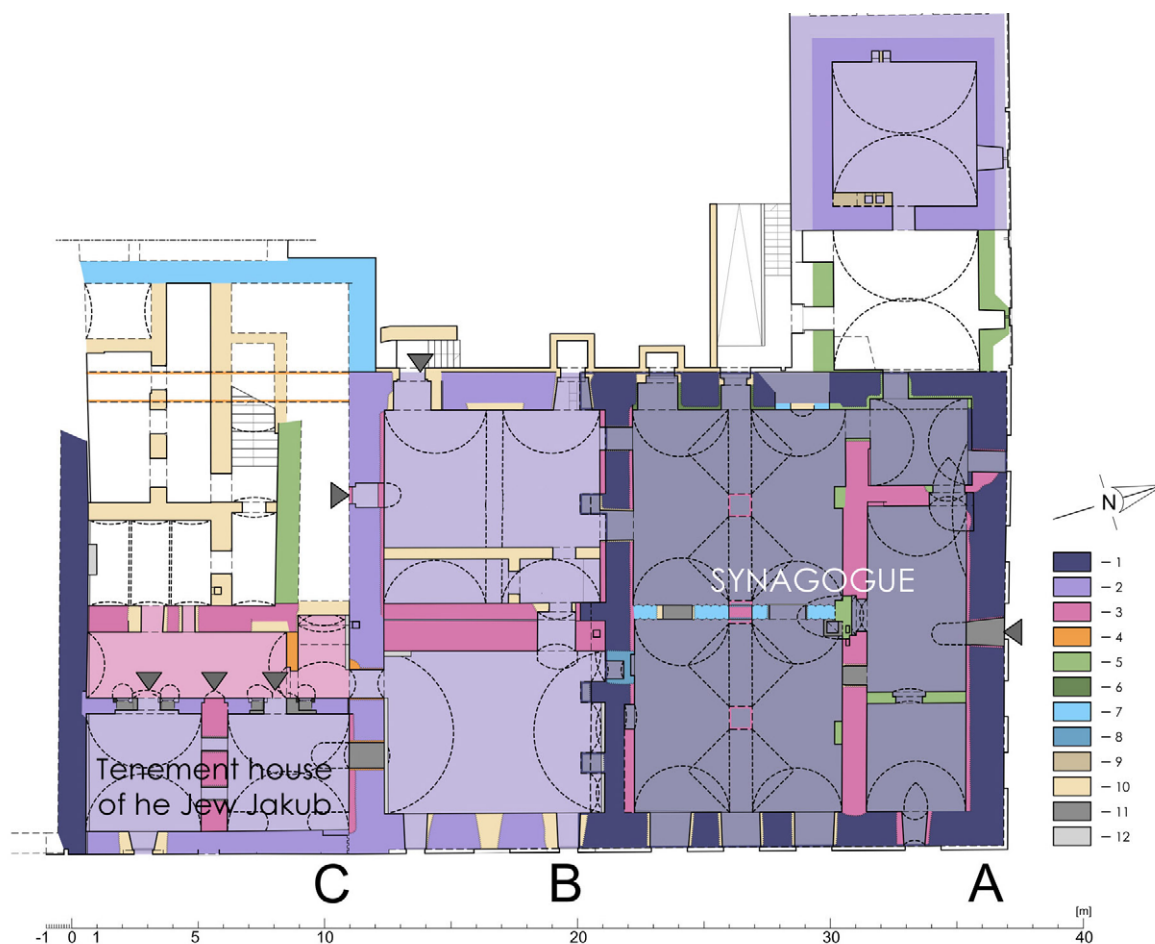
At some undetermined point in time in the first half of the fourteenth century, building A was extended to a height of 17 m. This might have happened after one of the fires which were recorded at that time. In 1319, half of the town was destroyed by a fire which was later indicated as the alleged consequence of the temporary exile of the Jews [Brann 1896–1917, p. 39]. The testimony to the changes which took place then is the northern fragment of the western wall. Its faces, also burned, although not as intensely as in the lower parts of the walls, are visible on the first and second floors of the present-day building. At the joint with the built-up wall, a long but shallow groove was uncovered, which was one row of bricks high. It might have been related to the Jew Jacob Gate/Jacob Jude thor which was mentioned in 1345 as the entrance to the property from Uniwersytecka Street [Goliński, 2016, pp. 176–177]. The gate passage, which was about 6 m wide, on the one hand was limited by the wall in question, and on the other by the wall of a medieval outbuilding which was discovered during archaeological research at 29 Uniwersytecka Street [Goliński, et al. 2013]. The groove on the first floor might have been an element of the roof structure of this gate.

Phase II – around 1330

While the first synagogue at the corner of Szewska and Uniwersytecka Streets could be considered a detached building, no later than in the 1330s it was extended twice and the frontage of Szewska Street was filled with compact development. The material and technique which were used in buildings B and C from the discussed phase did not differ in any way from the mortars and bricks of building A. Also, the presence of a burn equally concerned all three buildings. It was only the joints of walls which were visible at the level of the present cellars and in the lower part of the ground floor that testified to their gradual growth.

First, the synagogue was extended by building B in external dimensions of 10 × 18.5 m. Despite its considerable size, it did not have any brick divisions inside. Its relics are preserved mainly at the level of the present cellars, which leads to the assumption that it was one-story high. The remains of two entrances leading directly from the courtyard were found. They were

Ryc. 6. Wrocław, ul. Szewska 49, plan piwnic z chronologicznym rozwarstwieniem murów na fazy; 1) mury z ok. 1300, 2) mury z ok. 1330, 3) mury z ok. 1350, 4) mury z lat 1370–1380, 5) mury z 3. ćw. XVI w., 6) mury z 4. ćw. XVI w. – 1. ćw. XVII w., 7) mury z 3. i 4. ćw. XVII w., 8) mury z XVIII w., 9) mury z 1. poł. XIX w., 10) mury z lat 1895–1896, 11) mury z 1930, 12) mury z XXI w.; oprac. M. Caban i M. Chorowska

Fig. 6. Wrocław, 49 Szewska Street, plan of the basements with a chronological stratification of the walls with regards to the construction phases: 1) walls from the early fourteenth century, 2) walls from around 1330, 3) walls from around the mid-fourteenth century, 4) walls from the years 1370–1380, 5) walls from the third quarter of the sixteenth century, 6) walls from the fourth quarter of the sixteenth century up to the first quarter of the seventeenth century, 7) walls from the second half of the seventeenth century, 8) walls from the eighteenth century, 9) walls from the first half of the nineteenth century, 10) walls from the years 1895–1896, 11) walls from 1930, 12) walls from the twenty-first century; by M. Caban and M. Chorowska

Podczas pierwszych badań architektonicznych piwnicy gmachu przy Szewskiej 49 [Chorowska, Lasota 1999] stwierdzono, że progi wejść na parter budynku C znajdowały się na głębokości 2,7 m poniżej obecnego poziomu terenu, co jeśli porównać z zagłębieniem budynku B, daje różnicę 1,3 m. Po obu stronach wejść zachowały się relikty niewielkich, prostokątnych otworów okiennych ujętych w piaskowcowe obramienia. Ich jedyną dekoracją stanowiły skośnie przycięte krawędzie. W oknach zachowały się kraty.

Nagromadzenie okien i wejść położonych tuż obok siebie na stosunkowo niewielkiej przestrzeni wskazuje, że wewnątrz to musiało być podzielone drewnianymi ściankami lub przepierzeniami na trzy pomieszczenia o szerokości 4 m, 2 m i 4 m. Niewielkie rozmiary, skromny charakter kamieniarki, obecność krat i zagłębienie wejść o około 1,3 m poniżej ówczesnego poziomu terenu znajduje liczne analogie w przyziemiach XIII- i wczesnych XIV-wiecznych kamienic mieszczańskich Wrocławia [Chorowska 1994, s. 28–29]. Komory

located close to each other and to the south-western corner of the building.

Building C had external dimensions 10.2×6.0 m. It was at least one-space at the level of each of the two or three floors and it had no basement. Its ground floor, which is accessible from the courtyard through three ogival entrances, has survived in very good condition. During the first architectural studies of the basement of the building at 49 Szewska Street (Chorowska, Lasota, 1999), it was found that the thresholds of entrances to the ground floor of building C were at a depth of 2.7 m below the current ground level, which, when compared with the depression of building B, gives a difference of 1.3 m. On both sides of the entrances, there are relics of small rectangular window openings framed with sandstone. Diagonally cut edges constituted their only decoration. There were also bars in the windows.

Such accumulation of windows and entrances located next to each other in a relatively small space indicates that the interior must have been divided into three rooms sep-

te mogły mieć przeznaczenie magazynowe, warsztatowe, a najogólniej rzecz ujmując zawodowo-administracyjne. Także brak sklepień nad przyziemiem domu C upodobił je do przyziemi wczesnych murowanych domów mieszczan wrocławskich. Wydaje się więc, że był to dom mieszkalny znanego ze źródeł pisanych Żyda Jacoba, a następnie Canaana. Funkcja budynku B nie została wyjaśniona (ryc. 6).

Faza III – około połowy XIV wieku

Mury z tego czasu nie różniły się pod względem materiałowym od ścian starszych budowli. Głównym wyróżnikiem III fazy pozostawał brak nasilonej spalenizny. W trakcie badań stratygraficznych w kilku miejscach natrafiono na fragmenty cienkich, bielonych tynków [Witkowska 2021]. Zastosowano je w celu przykrycia śladów pożaru oraz przekuć związanych z wprowadzeniem sklepień, zwłaszcza w północnym paśmie parteru. Lica większości wzniesionych w tym czasie ścian miały jednak pozostać nieotynkowane.

Podjęta wówczas generalna przebudowa gmachów A i B miała na celu dostosowanie synagogi do zmienionego układu wysokościowego w rejonie ulic Szewskiej i Uniwersyteckiej oraz przebudowę przyziemi na sklepienie piwnice. To ostatnie dotyczyło także budynku C. Różnica w wysokości poziomów użytkowych na omawianym terenie pomiędzy połową XIII i połową XIV wieku wyniosła około 2–2,5 m, co spowodowało pogrążenie się starszej zabudowy w gruncie.

W wyniku działań podjętych w 20-leciu 1340–1360 budynki A i B podniesiono o ponad 7 m i podzielono na kondygnacje. Kolejność działań budowlanych przebiegała następująco. Najpierw podwyższono ściany magistralne od zachodu i południa aż do pełnej wysokości II piętra, a następnie wschodnią i północną oraz ściany międzypasmowe. Gmach uzyskał zewnętrzne wymiary 25,5 × 18 m i wysokość 14 m (mierząc od podwyższonego poziomu terenu). Budynek C został rozbudowany jedynie o płytki trakt podwórzowy i podniesiony w górę o około 5 m.

Wnętrze synagogi (A) podzielono na dwa pasma, szerokie południowe (8,5 m) i wąskie północne (4 m). Pasma południowe było dodatkowo podzielone wzdłuż na dwie nawy rzędem trzech filarów. Obecność filarów dokumentuje archiwalny plan piwnic z 1931 roku (ABMW), na którym zaplanowano ich wyburzenie razem ze sklepieniami kolebkowymi i krzyżowymi. Plan ten zrealizowano i obecnie w paśmie południowym piwnic znajdują się żelbetowe stropy. Uprzedniej obecności filarów na poziomie parteru dowodzi relikw jeden z nich fragmentarycznie zachowany w pasze rozebranych sklepień kolebkowych piwnicy. Jego szerokość wynosiła 0,9 m. Zapewne był on kwadratowy, ale przetrwało z niego tyle, ile się zmieściło w grubości ściany działowej, która go obudowała (ryc. 7, 8). Pasma północne na poziomie piwnic nakryto kolebką, a na poziomie parteru dwoma przesłami sklepień krzyżowo-żebrowych. Sklepienia te są zachowane; ich ceglane

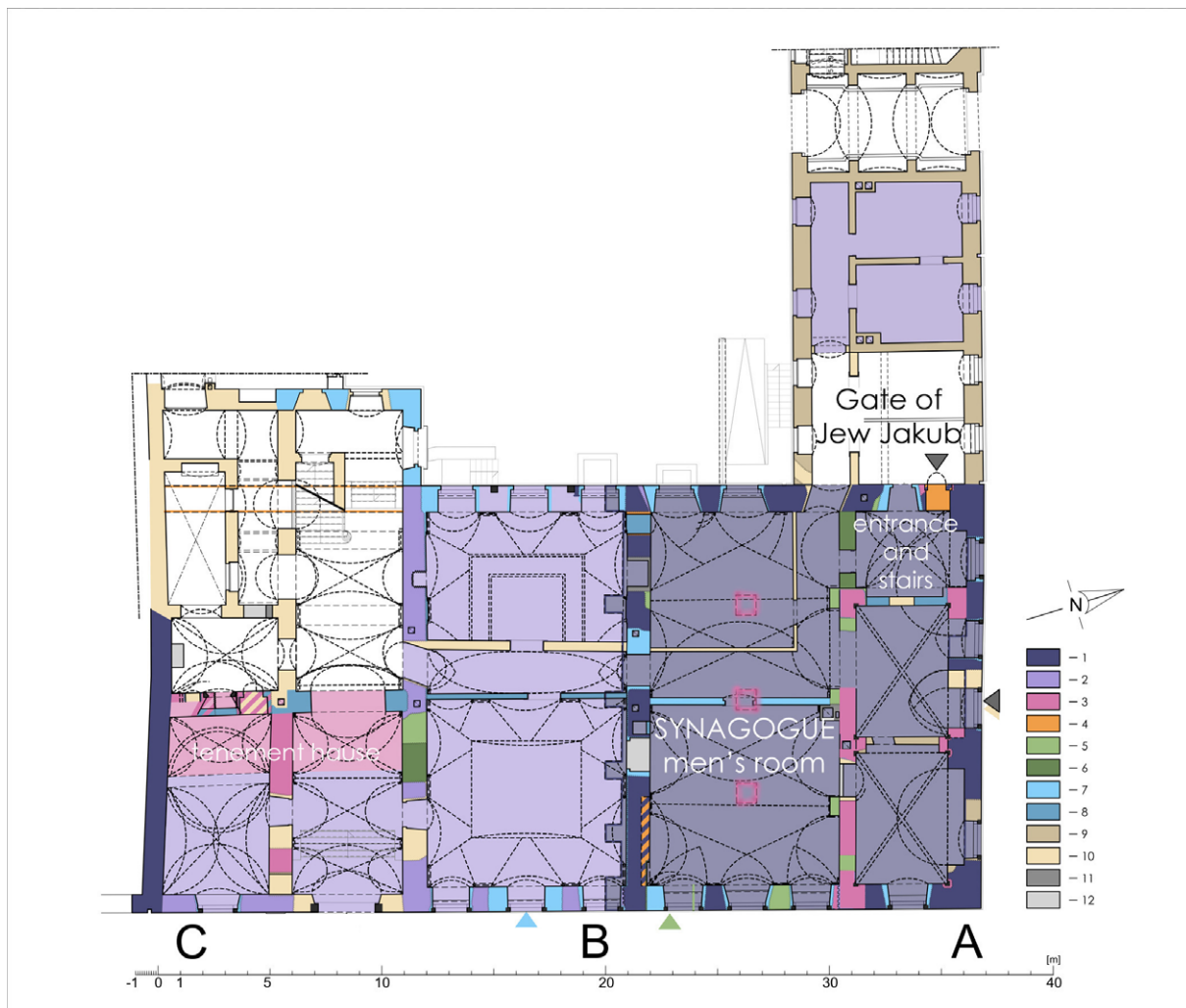
arated with wooden walls or partitions, which were 4, 2, and 4 m wide, respectively. As to their small sizes, modest character of the stonework, the presence of bars and the recess of entrances of about 1.3 m below the ground level at that time, numerous analogies can be found in the basements of the thirteenth and early fourteenth century burgher houses in Wrocław and a bit younger, i.e., from the first half of the [Chorowska 1994, pp. 28–29]. These chambers might have been used for storage, workshop, or generally speaking, professional and administrative purposes. Also, the lack of vaults above the ground floor of house C made them similar to the ground floors of early brick houses of Wrocław burghers. Thus, it seems that it might have been the residential house of the Jew named Jacob, who was known from written sources, and then the house of the Jew named Canaan. The function of the building B has not been clarified (Fig. 6).

Phase III – around the mid-fourteenth century

The walls of that time did not differ from the walls of older buildings in regards to the materials used. The main distinguishing feature of phase III was the lack of intensified burn marks. During stratigraphic research, fragments of thin, whitewashed plaster were discovered in several places [Witkowska 2021]. They were used to cover the traces of fire and forging which were connected with the introduction of vaults, especially in the northern part of the ground floor. However, the faces of most of the walls which were erected at that time were to remain un-plastered. The general remodeling of buildings A and B which took place at that time, was aimed at adapting the synagogue to the altered altitude layout in the area of Szewska and Uniwersytecka Streets and the transformation of the ground floor into vaulted cellars. The latter also concerned building C. The difference in the height of usable levels in the area in question between the middle of the thirteenth and the middle of the fourteenth century was about 2.0–2.5 m, which caused the sinking of older buildings into the ground.

As a result of actions undertaken in the years 1340–1360, the buildings A and B were made higher by more than 7 m and divided into stories. The sequence of construction activities was as follows: first, from the west and south the main walls were extended to the full height of the second floor and then i.e., the eastern and the northern, as well as inter-block, (middleground) walls. The building had external dimensions of 25.5 × 18 m and a height of 14 m (measured from the heightened ground level). Building C was only extended by a shallow courtyard road and made higher by approximately 5 m.

The interior of the synagogue (A) was divided into two parts, i.e., the wide southern one (8.5 m) and the narrow northern one (4 m). The southern part was additionally divided alongside into two aisles by a row of three pillars. The presence of pillars is documented by the archival plan of cellars from 1931 (ABMW), on which their demolition together with barrel and cross vaults was planned. The plan was executed and nowa-

Ryc. 7. Wrocław, ul. Szewska 49, plan parteru z chronologicznym rozwarstwieniem murów na fazy: 1) mury z ok. 1300, 2) mury z ok. 1330, 3) mury z ok. 1350, 4) mury z lat 1370–1380, 5) mury z 3. ćw. XVI w., 6) mury z 4. ćw. XVI w. – 1. ćw. XVII w., 7) mury z 3. i 4. ćw. XVII w., 8) mury z XVIII w., 9) mury z 1. poł. XIX w., 10) mury z lat 1895–1896, 11) mury z 1930, 12) mury z XXI w.; oprac. M. Caban i M. Chorowska

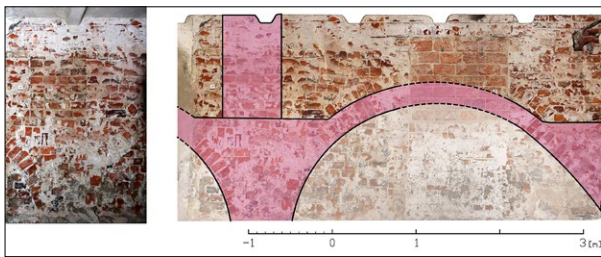
Fig. 7. Wrocław, 49 Szewska Street, plan of the ground floor with a chronological stratification of the walls with regards to the construction phases: 1) walls from the early fourteenth century, 2) walls from around 1330, 3) walls from the mid-fourteenth century, 4) walls from the years 1370–1380, 5) walls from the third quarter of the sixteenth century, 6) walls from the fourth quarter of the sixteenth century up to the first quarter of the seventeenth century, 7) walls from the third and fourth quarter of the seventeenth century, 8) walls from the eighteenth century, 9) walls from the first half of the nineteenth century, 10) walls from the years 1895–1896, 11) walls from 1930, 12) walls from the twenty-first century; by M. Caban and M. Chorowska

żebra wyrastają z piaskowcowych wsporników. Wszystkie sklepienia osadzono w brzdach, wykutych w starszych ścianach. Zachowanie się reliktu filara ponad pozostałościami sklepień kolebkowych piwnicy, a pod posadzką współczesnego parteru jest bardzo istotne, ponieważ stanowi potwierdzenie dyspozycji pasma południowego w postaci dwunawowej hali. Hala ta nie została zasklepiena. Na trzech filarach, zapewne połączonych arkadami, oparte były stropy belkowe.

Wysokości parteru i I piętra były niemal równe i wynosiły po około 5 m. Piętro II miało wysokość 3,7 m. Wysokość budynku zdecydowanie wykraczała ponad standardy spotykane w budownictwie mieszczańskim doby średniowiecza. Osobliwością na terenie Wrocławia było również dwunawowe pasmo południowe z filarami, na których wspierała się konstrukcja stropów. Powstałe w ten sposób wewnątrz znajdowało najbliższe analogie w architekturze

days there are concrete ceilings in the southern part of the cellars. The presence of pillars at the level of the ground floor is evidenced by the relic of one of them, which is partially preserved in the haunch of the dismantled barrel vaults of the cellar. Its width was 0.9 m. It was probably square, but as much of it survived as fit into the thickness of the partition wall which enclosed it. The northern part at the level of the cellars was covered with a barrel and at the level of the ground floor it was covered with two bays of cross and rib vaults. These vaults have survived—their brick ribs protrude from sandstone cantilevers. All vaults were embedded in grooves which were carved in older walls. The preservation of the pillar relic above the remains of the cellar barrel vaults and under the floor of the modern ground floor is very significant because it confirms the availability of the southern part in the form of a two-aisle hall. The hall has not been vaulted. The beam ceil-

Ryc. 8. Wrocław, ul. Szewska 49, piwnica, budynek A, widok na relikty sklepień kolebkowych i jednego z trzech filarów parteru z III fazy; oprac. rysunkowe i zdjęcia M. Caban i M. Chorowska

Fig. 8. Wrocław, 49 Szewska Street, basement, building A, view of the relics of barrel vaults and one of the three pillars of the ground floor, which were built in phase III; the pillar was placed in the groin of the older barrel vaults; by M. Caban and M. Chorowska

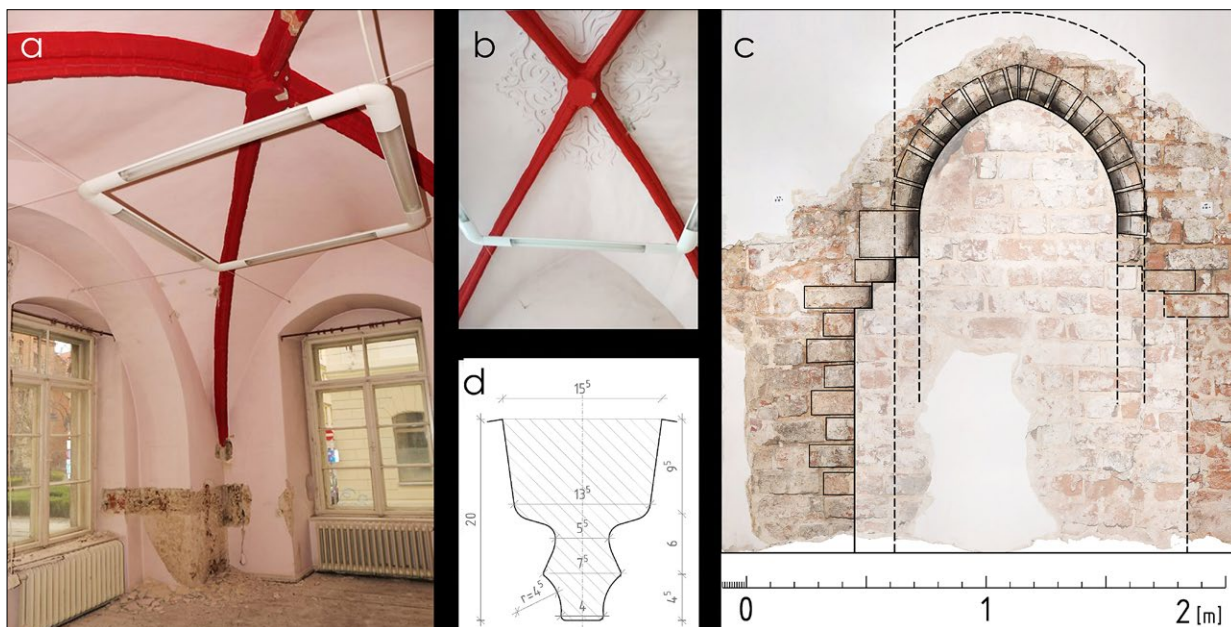
męskich sal modlitewnych synagog z terenu Europy Środkowej lub nieco dalsze w domach halowych Lübecki, które jednak nie osiągały tak imponujących rozmiarów [Piekalski 2004, s. 121–129].

Wejście do budynku A prowadziło z przejazdu bramnego, od strony ul. Uniwersyteckiej, który w 1345 roku określono mianem *Jacob Jude thor*. Ceglany portal został przerobiony z odkrytego w badaniach otworu okiennego pierwszej synagogi. Dwie cegły znajdujące się poniżej ciosowego wspornika przesklepienia otworu noszą wyraźne ślady wytarcia (ryc. 9c). Musiały być dotykane i pocierane przez dłuższy czas lub przez bardzo wielu ludzi. Przymuszcza się, że nad nimi zawieszona mezuzah (zwinęty kawałek Tory), którą każdy pobożny Żyd dotykał, opuszczając synagogę lub dom mieszkalny. Stąd wiódł w górę bieg schodów prowadzący na wyższe kondygnacje. Wyjście z klatki schodowej na poziom I piętra prowadziło pod wielką,

ings were supported by three pillars which were probably connected by means of arcades.

The heights of the ground floor and the first floor were almost equal and were approximately 5 m each. The second floor was 3.7 m high. The height of the building definitely exceeded the standards found in Middle Ages bourgeois architecture. The two-aisle southern part with pillars on which the ceiling structure was supported constituted a peculiarity in the territory of Wrocław. The interior created this way found the closest analogies in the architecture of male prayer halls of synagogues in the area of Central Europe or slightly further in the hall houses of Lübeck, which, however, did not reach such impressive sizes [Piekalski, 2004, pp. 121–129].

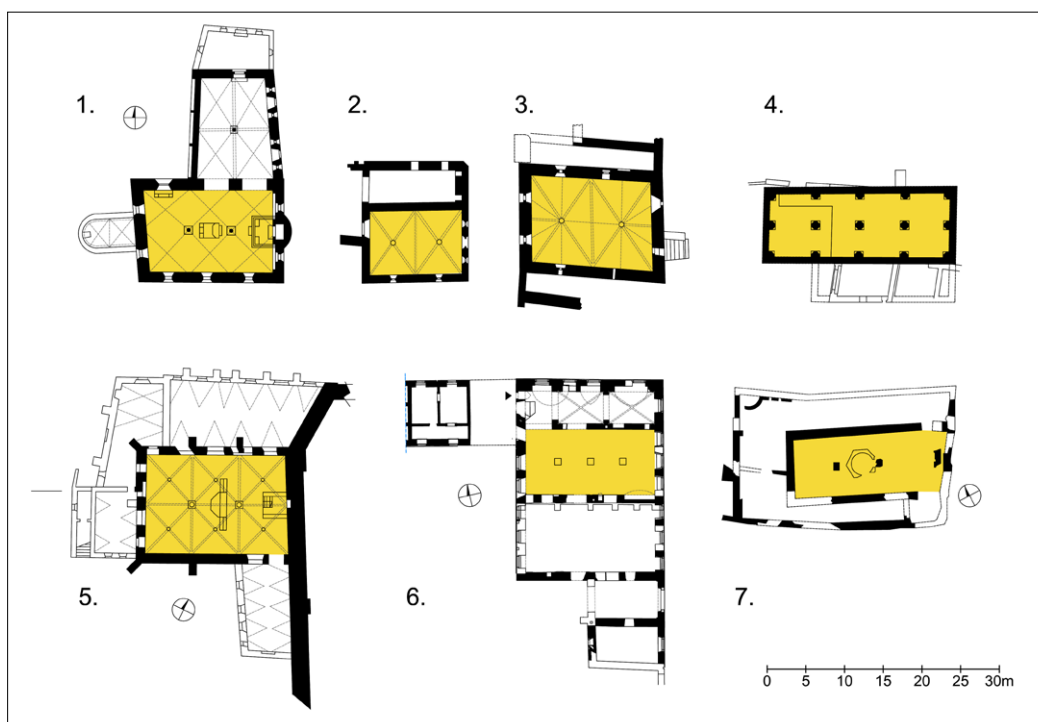
The entrance to building A led from the gateway from Uniwersytecka Street, which in 1345 was called *Jacob Jude thor*. The brick portal was transformed from the window opening of the first synagogue, which was discovered in the research. Two bricks below the stone cantilever of the opening vaulting show obvious signs of wear (Fig. 9c). They must have been touched and rubbed for long periods or by a great number of people. Presumably, a mezuzah (a rolled-up piece of the Torah), which every pious Jew touched when leaving a synagogue or a residential house, was hung above them. From here, a flight of stairs led upwards to upper stories. The exit from the staircase to the level of the first floor was under a large ogival arcade of a considerable height of 3.25 m, whereas to the second floor under a smaller arcade. The difference in the size of the arcades clearly indicates a higher rank of the first floor in relation to the second one. Perhaps there was a triforium serving as a matroneum. Other rooms, including the vaulted north-

Ryc. 9. Wrocław, ul. Szewska 49; a–b) sklepienia krzyżowo-żebrowe, c) wejście do budynku A, przebudowane ze starszego okna, d) przekrój przez żebro; oprac. rysunkowe i zdjęcia M. Caban i M. Chorowska

Fig. 9. Wrocław, 49 Szewska Street: a, b) cross-ribbed vaults, c) the entrance to building A, which was rebuilt from an older window, d) cross-section of a rib; by the author

Ryc. 10. Zestawienie wybranych średniowiecznych synagog europejskich: 1) Wormacja, 2) Maribor, 3) Bruck an der Leitha, 4) Budapeszt, Wielka Synagoga, 5) Kraków, 6) Wrocław, 7) Wiedeń, Stara Sarua; sale modlitewne mężczyzn zaznaczono na żółto; oprac. M. Chorowska wg [Paulus 2007, s. 98, 409; Altwasser 2009, s. 54; Gröninger 2013, s. 94; Niemiec 2017, s. 125; Mitchell 2004, s. 141]

Fig. 10. List of selected medieval European synagogues: 1) Worms, 2) Maribor, 3) Bruck an der Leitha, 4) Budapest – Great Synagogue, 5) Cracow, 6) Wrocław, 7) Vienna – Old Sarua; men's prayer rooms marked in yellow; by M. Chorowska, following [Paulus, 2007, pp. 98, 409, Altwasser, 2009, p. 54, Gröninger, 2013, p. 94, Niemiec, 2017, p. 125, Mitchell, 2004, p. 141]

ostrołuczną arkadą o niebagatelnej wysokości 3,25 m, a na II piętro pod mniejszą arkadą. Różnica w wielkości arkad wyraźnie wskazuje na wyższą rangę I piętra względem II. Być może była tam empora służąca jako babiniec. Pozostałe pomieszczenia, w tym sklepione pasmo północne parteru (ryc. 9a, 9b), mogły być przeznaczone na realizację różnych potrzeb gminy żydowskiej. Tak czy inaczej ogromna kubatura i powierzchnia przebudowanego gmachu upoważnia, by widzieć w nim raczej zespół synagogalny, szkołę judaistyczną, a nie pojedynczy dom modlitwy.

Stan zachowania murów połączonych budynków A i B był dość dobry, aczkolwiek przekucie dużych, barokowych okien w XVII wieku, kiedy to gmach przy Szewskiej stał się pałacem miejskim książąt legnicko-brzeskich, spowodowało zniknięcie części otworów gotyckich. W ścianie zachodniej odsłonięto pozostałości dwóch dużych otworów okiennych na poziomie I piętra i czterech małych na poziomie II piętra. Na II piętrze, w ścianie południowej budynku B odkryto pięć wnęk o wysokości 123 cm, a nad nimi dolną część stromego szczytu, w którym znajdowały się kolejne otwory okienne i wnęki, równo rozmieszczone i nakryte łękami odcinkowymi i dwuramiennymi.

Budynek C w omawianym okresie utrzymał układ przestrzenny typowy dla ceglano-budownictwa mieszkalnego Wrocławia. W części podziemnej miał głębokie, sklepione piwnice, a w części nadziemnej trzy pomieszczenia ułożone w dwóch traktach. Dom

ern part of the ground floor might have been used to meet various needs of the Jewish community (Fig. 9a, 9b). Anyway, the huge cubature and area of the remodeled building allow us to see it as a synagogue complex or a Jewish school, but not as a single house of prayer.

The condition of the walls of the connected buildings A and B was quite good, although creating large baroque windows in the seventeenth century, when the building in Szewska Street became the town palace of Legnica and Brzeg dukes, resulted in the disappearance of some of the Gothic openings. In the western wall the remains of two big window openings at the level of the first floor and four small windows at the level of the second floor were revealed. On the second floor, in the southern wall, five wall recesses measuring 123 cm high were discovered and above them the lower part of the steep gable, in which there are still three openings window and recesses, all of them quite evenly spaced and covered with segmental and double-arm arches.

In the discussed period building C maintained the spatial layout typical of brick residential construction in Wrocław. In the underground part it had deep vaulted cellars, whereas in the above-ground part, three rooms arranged in two naves. The house was two-story, with a ridge, but quite shallow. In the wall of a neighboring tenement house the negative of its gable was discovered. The edges of that gable were finished with 'cat's steps' (a kind of brick cornice which crowned steep medieval gables of houses).

był jednopiętrowy, kalenicowy, dość płytki. W ścianie sąsiedzkiej odkryto negatyw jego szczytu zakończony „kocim biegiem”.

Faza IV – lata 1370–1380

Podstawą datowania murów tej fazy jest wzmianka z 1370 roku o byłej posesji i kamienicy (*erbe und steynhues*) Żyda Kayna, którą ostatecznie w tymże roku nabył królewski namiestnik księstwa wrocławskiego Tymon von Colditz i posiadał co najmniej do 1380 roku. Bardzo istotne okazały się również wyniki analiz dendrochronologicznych drewna pochodzącego z obecnej więźby gmachu przy Szewskiej 49, przeprowadzonych w 2021 roku przez zespół badaczy toruńskich [Schaaf, Prarat 2021]. Więźbę tę postawiono około połowy XIX wieku, przy czym wykorzystano drewno pochodzące z rozbiórki dwóch różnych więźb, obu datowanych dendrochronologicznie na 1371 roku. Co więcej, więźby te miały podobną wysokość i rozpiętość, równą około 18 m, czyli obecnej szerokości gmachu przy ul. Szewskiej. Zapewne więc obie pochodziły z tego gmachu. Jedna przedstawiała typ więźby o pięciu jętkach; druga konstrukcję storczykową [Schaaf, Prarat 2021]. Co więcej, konstrukcja storczykowa odcisnęła się w murze kamienicy sąsiadującej od południa z gmachem przy Szewskiej 49, a konkretnie z jego częścią C. Odciski storczyka i dwóch poziomów jętek znajdowały się w połowie szerokości domu C, rozbudowanego w IV fazie w głąb podwórza o kolejny trakt tylny, aż do pełnej szerokości 18 m. Datowanie więźb na 1371 rok wskazuje, że zarówno ta ostatnia rozbudowa, jak i nakrycie całości gmachu dachami w konstrukcjach storczykowej (dom C) i pięciojętkowej (budynki A + B) odbyły się tuż po zakupieniu żydowskiej majątności przy Szewskiej 49 przez Tymona von Colditz.

Dalsze przemiany architektoniczne gmachu nie miały już istotnego znaczenia w kwestii badań jego początków jako synagogi i szkoły judaistycznej, dlatego w niniejszym artykule zostaną pominięte.

Dyskusja

Obecne położenie gmachu w pierzejach ulic Szewskiej i Uniwersyteckiej trudno uznać za typowe dla lokalizacji średniowiecznych synagog. Te ostatnie odnajdujemy na ogół w głębi kwartałów zabudowy mieszkalnej i dopiero z czasem obrosła zabudową towarzyszącą – babińcem, mykwą itd. Należy jednak pamiętać, że budowla A w swoich początkach była wolnostojąca. Świadczy o tym choćby obecność krótkich sześciu przypór od strony południowej i być może od strony północnej, obecnie pod chodnikiem ul. Uniwersyteckiej. Nie znamy przebiegu północnego odcinka ul. Szewskiej w drugiej połowie XIII wieku, ani tym bardziej jej przecznicy na osi obecnych ulic Uniwersyteckiej (Judengasse) – pl. biskupa Nankera. Nie wiemy, kiedy dokładnie wykształcił się w tym rejonie regular-

Phase IV – 1370–1380

The basis for dating the walls of this phase is a mention from 1370 of the former property and tenement house (*erbe und steynhues*) of the Jew named Kayn, which in the same year was finally purchased by the royal governor of the Duchy of Wrocław, Tymon von Colditz, who owned it at least until 1380. The results of dendrochronological analyses of wood from the present roof truss of the building at 49 Szewska Street, which were carried out by a team of researchers from Toruń in 2021, turned out to be of great significance as well [Schaaf, Prarat 2021]. This roof truss was constructed in around the middle of the nineteenth century with the use of wood from the demolition of two different roof trusses which were both dated dendrochronologically to 1371. Moreover, these trusses had a similar height and span, equal to approximately 18 m, which is the current width of the building in Szewska Street. So probably both of them originated from this building. The first one represented the type of a five-collar beam truss, whereas the second—an orchid structure [Schaaf, Prarat 2021]. Moreover, the orchid structure left an imprint in the wall of the tenement house adjacent to the building at 49 Szewska Street from the south, in fact with its part C. The imprints of the orchid and two levels of collar beams were located in the half-width of building C which was extended into the yard by another rear part up to the full width of 18 m in phase IV. Dating the trusses to 1371 shows that both the latter extension and the roofing of the entire building in the orchid (building C) and five-collar beam (buildings A + B) structures took place just after the purchase of the post-Jewish estate at 49 Szewska Street by Tymon von Colditz.

Further architectural transformations of the building were no longer significant in terms of researching its origins as a synagogue and a Jewish school, therefore they are omitted in this article.

Discussion

The current position of the building in the frontages of Szewska and Uniwersytecka Streets can hardly be considered as a typical location for medieval synagogues. The latter are usually found deep in the quarters of residential construction, and only over time were they surrounded with accompanying buildings, i.e., a matroneum, a mikveh, etc. It should be remembered, however, that building A was detached at the beginning. This is evidenced by the presence of six short buttresses on the southern side and possibly on the northern side, but now under the sidewalk of Uniwersytecka Street. We do not know the northern section of Szewska Street in the second half of the thirteenth century and even less its block on the axis of the present Uniwersytecka Street (Judengasse), i.e., Bishop Nanker Square. We do not know when exactly the regular checkered street layout developed in this area. Its demarcation required land leveling and property boundaries corrections. Still in the middle of the thirteenth century, in the area op-

ny, szachownicowy układ ulic. Jego wytyczenie wymagało niwelacji terenu i korekt granic własności. Jeszcze w połowie XIII wieku w rejonie położonym naprzeciw przyszłej synagogi, przy obecnym pl. Nankera, przebiegało skosem z południowego wschodu na północny zachód wysychające starorzecze, relikty łuku meandrowego rzeki Odry, i stała kamienna wieża mieszkalna. Cmentarz przy usytuowanym tamże kościele szpitalnym św. Macieja został ograniczony murem od strony północnej pierzei przyszłej ulicy (pl. Nankera) w drugiej połowie XIII wieku, a budynek szpitala zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą doszedł do tej linii dopiero w latach 1310–1330 [Badura, Kastek 2018, s. 193–143; Biel 2021].

Synagogi budowane na terenie Europy, także jej części środkowo-wschodniej, w okresie XIII–XIV wieku reprezentowały na ogół jeden z trzech układów przestrzennych (ryc. 10). Najprostszy i zarazem najstarszy przedstawiał budynek jednoprzestrzenny, można powiedzieć salowy, bez murowanych sklepień. Jego wnętrze przypuszczalnie było nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym wykonanym z desek. Elmar Altwasser tego typu budowle rekonstruuje w Erfurcie (synagoga z III fazy, z 1270 r.), Rufach (synagoga z końca XIII w.), Nördlingen (synagoga z 2. poł. XIII w.) i Tulln (synagoga z końca XIII w.) [Altwasser 2009, s. 54, il. 31]. Budynki te o przeciętnych wymiarach zewnętrznych 9–12 m × 11–15 m miały proporcje niezbyt wydłużonych prostokątów. W przypadku synagogi w Erfurcie o wymiarach 14–14,9 × 12–12,3 m [Altwasser 2009, s. 4, il. 25] był to, podobnie jak w budowlu A we Wrocławiu, prostokąt zbliżony do kwadratu. Należy jednak zauważyć, że budowla wrocławska pod względem rozmiarów wykraczała poza przeciętną środkowoeuropejską.

Drugi typ synagog można określić jako jednoprzestrzenny, z wnętrzem nakrytym dwoma polami sklepień krzyżowo-żebrowych. Reprezentowały go takie budowle, jak np. synagoga w Miltenbergu z około 1300 roku, Mariborze z przełomu XIV i XV wieku, Korneuburgu z XIV stulecia [Altwasser 2009, s. 54, il. 31], Bruck an der Leitha z około 1300 roku [Gröninger 2013, s. 94] i Strzegomiu z końca XIV wieku [Pilch 2005, s. 327].

Trzeci typ synagog to budynki z męską salą modlitw w układzie dwóch naw oddzielonych rzędem od dwóch do czterech filarów lub kolumn. Reprezentowały go, wymieniając od najstarszych, synagoga w Wormacji o wymiarach 12,5 × 16,5 m z lat 1174–1175 [Paulus 2007, s. 97–109], Synagoga Staro-Nowa (*Alt-Neu Schul*) w Pradze z przełomu XIII i XIV wieku [Paulus 2007, s. 441–446], synagoga w Erfurcie po przebudowie z lat 1349–1351 na spichlerz [Altwasser 2009, s. 87–94, il. 72], synagogi w Egerze (obecnie Cheb) z 1347 roku, Wiedniu z XIV wieku [Mitchell 2004, s. 141, il. 1], Ratyżbonie z lat 1337–1519 [Paulus 2007, s. 174–181, 377–383, 426], Oleśnicy z XIV–XV wieku [Pilch 2005, s. 252], Budzie sprzed 1461 roku [Paulus 2007, s. 409–413]

posite the future synagogue at today's Nanker Square, there was a stone residential tower and a drying out ox-bow lake, namely a relic of the meandering curve of the Oder River, which ran diagonally from the southeast to the northwest. The cemetery at St. Matthias Church Hospital was limited by a wall on the northern frontage side of the future street (Nanker Square) in the second half of the thirteenth century, whereas the building of the hospital of The Knights of the Cross with the Red Star did not reach this line until 1310–1330 [Badura, Kastek, 2018, pp. 139, 143, Fig. 4; Biel, 2021].

Synagogues built in Europe, including its central and eastern part, during the thirteenth and fourteenth centuries, generally represented one of the three spatial layouts (Fig. 10). The simplest and, at the same time, the oldest one, was a single-space building without brick vaults. Its interior was probably covered with an apparent barrel vault which was made of boards. Elmar Altwasser reconstructs this type of structures in Erfurt—a synagogue from phase III, from 1270; Rufach—a synagogue from the end of the thirteenth century; Nördlingen—a synagogue from the second half of the thirteenth century, and Tulln from the end of the thirteenth century [Altwasser, 2009, p. 54, Fig. 31]. These buildings, with average external dimensions of 9–12 × 11–15 m, had the proportions of not too elongated rectangles. In the case of the synagogue in Erfurt, measuring 14–14.9 × 12–12.3 m [Altwasser, 2009, p. 4, Fig. 25], it was, as in the case of building A in Wrocław, a rectangle similar to a square. It should be noticed, however, that the size of the Wrocław building significantly exceeded the Central European average.

The second type of synagogues can be described as single-space with an interior covered with two fields of cross and rib vaults. It was represented by buildings such as the synagogue in Miltenberg from around 1300, Maribor from the turn of the fifteenth century, Korneuburg from the fourteenth century [Altwasser 2009, p. 54, Fig. 31], Bruck an der Leitha from about 1300 [Gröninger 2013, p. 94], and Strzegom from the end of the fourteenth century [Pilch 2005, p. 327].

The third type of synagogues was a building with a men's prayer room in form of two aisles layout, which were separated by a row of two to four pillars or columns. It was represented by, starting from the oldest ones, the synagogue in Worms with the dimensions of 12.5 × 16.5 m from 1174–1175 [Paulus 2007, pp. 97–109], the Old-New Synagogue (*Alt-Neu Schul*) in Prague from the turn of the fourteenth century [Paulus 2007, pp. 441–446], the synagogue in Erfurt after transforming it into a granary from 1349–1351 [Altwasser 2009, pp. 87–94, Fig. 72], synagogues in Eger (now Cheb) with 1347, in Vienna from the fourteenth century [Mitchell 2004, p. 141, Fig. 1], in Regensburg from the years 1337–1519 [Paulus 2007, pp. 174–181, 377–383, 426], in Oleśnica from the fourteenth and fifteenth centuries [Pilch 2005, p. 252], in Buda from before 1461 [Paulus 2007, pp. 409–413], and the Old Synagogue in Cracow from 1485 [Niemiec 2017, p. 125]. The long list of the

i Stara Synagoga w Krakowie z 1485 roku [Niemiec 2017, s. 125]. Długa lista wymienionych obiektów może pozornie wskazywać, że był to typ synagog najbardziej popularny w miastach europejskich doby średniowiecza. Przykłady obiektów przebadanych archeologicznie lub architektonicznie pokazują jednak, że mógł on również powstać w wyniku przebudowy układów prostszych w kolejnych fazach przekształceń sal męskich, mógł łączyć się z funkcją sali zebrania kahału, a nawet powstać w okresie, kiedy budowla utraciła swą sakralną funkcję. Pierwszym przykładem byłby zespół synagogalny odkryty w dzielnicy żydowskiej w Kolonii, w którym budynek o planie dwunawowym pełnił funkcję sali przeznaczonej do uroczystości gminnych i prywatnych (*Gemeindehaus*), a nie męskiej sali modlitewnej [Kliemann 2015, s. 169, il. 1]. Ostatnim – dawna synagoga w Erfurcie, którą po pogromie Żydów w 1349 roku przekształcono w dwunawowy spichlerz [Altwasser 2009, s. 87–94, il. 72].

Podsumowanie

Powyższe spostrzeżenia nie ułatwiają jednoznacznej interpretacji funkcji wielofazowych budowli odkrytych przy ul. Szewskiej 49 we Wrocławiu jako synagogi lub zespołu synagogalnego ani też przypuszczeń co do rozkładu ich pierwotnych funkcji – sali męskiej, babińca, mykwy, pomieszczenia pobożnych studiów i nauk (*Bet ha-midrash*), sali gminnej, inaczej tanecznej (*Tanzhaus*), genizy. Wprawdzie w zachowanych tam murach kryją się pozostałości wszystkich wymienionych wyżej typów: obszernej budowli salowej bez sklepień, pomieszczenia nakrytego dwoma przeszłami sklepień krzyżowo-żebrowych i współczesnej mu dwunawowej hali, ale brak jednoznacznego dowodu na obecność synagogi, jaki przynosi odkrycie bimy na środku sali męskiej lub choćby mykwy w budowlach towarzyszących. Co więcej, w najbliższym czasie nie ma szans na przeprowadzenie badań archeologicznych w miejscu prawdopodobnego usytuowania bimy, ponieważ znajduje się tam niedostępny do badań węzeł cieplny. Z podobnych powodów, jak już wspomniano w opisie fazy I, nie zostanie potwierdzona hipoteza umiejscowienia wnęki na rodąły pod uskokową konchę, odkrytą na parterze obecnego budynku. Można natomiast mieć nadzieje, że dojdą do skutku badania archeologiczne w piwnicy budynku B, który według wstępnych hipotez mógł pierwotnie pełnić funkcję mykwy. Jeżeli zostanie to potwierdzone, to wrocławski zespół synagogalny należałoby uznać za jeden z największych w Europie w pierwszej połowie XIV wieku.

Artykuł zrealizowany w ramach badań historyczno-architektonicznych gmachu przy Szewskiej nr 49 we Wrocławiu, zleconych przez Uniwersytet Wrocławski w 2021 r.

above-mentioned objects may seemingly indicate that it was the most popular type of synagogue in European cities during the Middle Ages. Examples of archaeologically or architecturally examined objects show, however, that it might have also appeared as a result of remodeling simpler layouts in subsequent stages of transformations of men's rooms. It may have been connected with the function of the kahal meeting room and might have even occurred in the period when the building lost its sacred function. The first example would be a synagogue complex discovered in the Jewish quarter of Cologne, in which a building with a two-aisle floor plan performed the function of a hall for community and private celebrations (*Gemeindehaus*), but not as a men's prayer room [Kliemann 2015, p. 169, Fig. 1]. The last example is the former synagogue in Erfurt, which after the pogrom of Jews in 1349 was transformed into a two-aisle granary [Altwasser 2009, pp. 87–94, Fig. 72].

Conclusions

The above observations do not facilitate an unequivocal interpretation of the function of the multi-phase buildings which were discovered at 49 Szewska Street in Wrocław as a synagogue or a synagogue complex. Nor do they facilitate any assumptions as to the distribution of their original functions, i.e., the men's room, the matroneum, the mikveh, the room for pious studies and sciences (*Bet ha-midrash*), or the community hall, in other words a dance hall (*Tanzhaus*), namely the genizah. Although the preserved walls hide the remains of all the above-mentioned types, i.e., a spacious hall structure without vaults, a room covered with two bays of cross and rib vaults, and a contemporary two-aisle hall, there is no clear evidence of the presence of a synagogue brought by the discovery of a bimah in the middle of the men's hall or even a mikvah in accompanying structures. Moreover, it is not possible to conduct archaeological research in the nearest future at the site of the probable location of the bimah because it is obstructed by a district heating substation, which is inaccessible for any research. For similar reasons, as it was already mentioned in the description of phase I, there will be no confirmation for the hypothesis of the location of the niche for Pentateuch scrolls under the cascade lunette, which was discovered on the ground floor of the present building.

However, we hope that archaeological research will be carried out in the basement of building B, which, according to preliminary hypotheses, might have originally performed the function of a mikveh. If this is confirmed, the Wrocław synagogue complex should be considered as one of the largest in Europe in the first half of the fourteenth century.

The article was created as part of the historical and architectural research of the building at Szewska No. 49 in Wrocław, commissioned by the University of Wrocław in 2021.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Altwasser Elmar, *Die Baugeschichte der Alter Synagoge Erfurt vom 11.–20. Jahrhundert*, [w:] *Die mittelalterliche jüdische Kultur in Erfurt*, red. Sven Ostritz, t. 4: *Die Alte Synagoge*, Weimar 2009, s. 8–193.
- Badura Janusz, Kastek Tomasz, *Topograficzne uwarunkowania lokalizacji zamków wrocławskich*, „Archaeologia Historica Polona” 2018, t. 26, <http://dx.doi.org/10.12775/AHP.2018.007>, s. 136–161.
- Brann Marcus, *Geschichte der Juden in Schlesien* (Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckel'scher Stiftung), Breslau 1896–1917.
- Chorowska Małgorzata, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
- Elbel Petr, Wolfram Ziegler, *Am schwarzen suntag mardert man dieselben juden, all die zaigten vill guets an under der erden... Die Wiener Gesera: eine Neubetrachtung*, [w:] „Avigdor, Benesch, Gitl“. *Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien im Mittelalter*, red. Helmut Teufel, Pavel Kocman, Milan Řepa, Essen–Brün–Prag 2016, s. 201–268.
- Eysymontt Rafał, Ilkosz Jerzy, Tomaszewicz Agnieszka, Urbanik Jadwiga, *Leksykon architektury Wrocławia*, Wrocław 2011.
- Goliński Mateusz, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997.
- Goliński Mateusz, *Ulica Żydowska we Wrocławiu do początków XV w. (cz. 1)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2012, t. 66, nr 1, s. 3–26.
- Goliński Mateusz, *Ulica Żydowska we Wrocławiu do początków XV w. (cz. 2)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2012, t. 66, nr 2, s. 19–37.
- Goliński Mateusz, *Ulica Żydowska we Wrocławiu w XV w. (cz. 3)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2014, t. 68, nr 1, s. 37–57.
- Goliński Mateusz, *Średniowieczni właściciele posesji Szevska 49 we Wrocławiu i ich sąsiedzi*, [w:] *Orbis hominum: civitas, potestas, universitas. W kręgu badań nad kształtowaniem cywilizacji w wiekach średnich*, red. Mateusz Goliński, Stanisław Rosik (Scripta Historica Medievalia, vol. 5), Wrocław 2016, s. 171–201.
- Gröninger Ralf, *Die spätmittelalterliche Synagoge von Bruck an der Leitha: Bauhistorische Untersuchung und Rekonstruktion*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege” 2013, LXVII, z. 1/2, s. 89–105.
- Kliemann Katja, *Das mittelalterliche jüdische Viertel: neue Erkenntnisse zu den Bauphasen der Synagoge*, „Archäologie im Rheinland” 2015, s. 169–171.
- Klose Samuel Benjamin, *Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung*. In Briefen, t. 2, Breslau 1781.
- Markgraf Hermann, *Die Straßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen. Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau*, vol. 2, Breslau 1896.
- Mitchell Paul, *Synagoge und Jüdisches Viertel im mittelalterlichen Wien*, [w:] *Synagogen, Mikwen, Siedlungen: Jüdisches Alltagsleben im Lichte neuer archäologischer Funde*, Frankfurt 2004, s. 139–150.
- Młynarska-Kaletynowa Marta, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Niemiec Dariusz, *Stara synagoga z krakowskiego Kazimierza w świetle badań architektonicznych z lat 2014–2016*, [w:] *In Miasto Żydowskie. The Jewish City*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, t. 35, Kraków 2017, s. 125–154.
- Oelsner Ludwig, *Schlesische Urkunden zur Geschichte der Juden im Mittelalter*, Wien 1864.
- Paulus Simon, *Die Architektur der Synagoge im Mittelalter. Überlieferung und Bestand, Schriften der Bet Tifila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa*, t. 4, Petersberg 2007.
- Piekalski Jerzy, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004.
- Pilch Józef, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005.
- Stürchebecher Maria, *Disappearance on Display: Vanished Torah Arks in Medieval Synagogues and Their Presentation*, „Arts” 2020, t. 9, nr 61; doi: 10.3390/arts9020061, s. 1–12.
- Wodziński Marcin, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1986.

Dokumentacja / Documentation

- Biel Radosław, „Zespół klasztorny Rycerskiego Zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą w średniowiecznym Wrocławiu”, praca doktorska napisana pod kierunkiem Małgorzaty Chorowskiej i Rolanda Mruczka, mps w Politechnice Wrocławskiej, Wrocław 2021.
- Chorowska Małgorzata, Caban Mariusz, „Wyniki badań historyczno-architektonicznych i wnioski konserwatorskie dotyczące pałacu miejskiego przy ul. Szewskiej 49 we Wrocławiu”, mps w Uniwersytecie Wrocławskim, Wrocław 2021.
- Chorowska Małgorzata, Lasota Czesław, „Badania architektoniczne budynku Szewska 49 we Wrocławiu”, mps w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, Wrocław 1999.
- Eysymontt Rafał, Krzywka Łukasz, „Studium historyczno-architektoniczne zespołu budynków Szewska 49 we Wrocławiu”, mps w Uniwersytecie Wrocławskim, Wrocław 1998.
- Goliński Mateusz, Konczewska Magdalena, Konczewski Paweł, Moroz Daniel, Lenkow Natalia, Piekalski Jerzy, „Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych posesji Uniwersytecka 29, obręb Stare Miasto we Wrocławiu”, mps w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Schaaf Ulrich, Prarat Maciej, „Więźby dachowe Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego

na ul. Szewskiej. Dokumentacja z badań architektonicznych”, mps w Uniwersytecie Wrocławskim, Wrocław 2021.

Witkowska Agnieszka, „Badania konserwatorskie wnętrza dawnego pałacu książąt legnicko-brz-

eskich, ob. budynek Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego przy ul. Szewskiej 49 we Wrocławiu”, mps w Uniwersytecie Wrocławskim, Wrocław 2021.

Streszczenie

W 2021 roku rozpoczął się remont gmachu przy ul. Szewskiej 49 we Wrocławiu, będącego obecnie siedzibą Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, a wcześniej przez 300 lat (XV–XVII w.) pałacem miejskim Piastów legnicko-brzeskich. Zaczęły się wówczas wyłaniać spod tynków okazałe połączenie XIV-wiecznych ścian, arkad i otworów. Zasięg ich występowania był rozległy. Badania architektoniczne gmachu ujawniły ich obecność na długości niemal 40 m, szerokości 18 m i wysokości 16 m. Co więcej – odsłonięta struktura budowli zaczęła przypominać układy funkcjonalno-przestrzenne średniowiecznych synagog europejskich. Źródłowe badania historyczne własności posesji pokazały, że do połowy XIV wieku należała ona do przedstawicieli elity żydowskiej we Wrocławiu. Celem artykułu jest zaprezentowanie przeprowadzonych przez autorów wyników badań architektonicznych gmachu i poddanie pod dyskusję argumentów świadczących o tym, że mieścił on w swych murach synagogę. Biorąc pod uwagę czas powstania gmachu, byłaby to jedna z najstarszych i największych budowli tego typu w średniowiecznej Polsce.

Abstract

The year 2021 saw the beginning of the renovation of the building at 49 Szewska Street in Wrocław, the current seat of the Institute of History of the University of Wrocław, and that had previously been a city palace of the Legnica and Brzeg branch of the Piasts for 300 years (between the fifteenth and seventeenth centuries). At this time, sizeable portions of fourteenth-century walls, arcades and apertures were found underneath the plasters. Their scope was extensive. Architectural investigation of the building revealed their presence along a length of almost 40 m, a width of 18 m and a height of 16 m. Furthermore, the revealed structure resembled the functional-spatial layouts of medieval European synagogues. Historical source studies of the property's ownership found that up to the mid-fourteenth century it had belonged to members of Wrocław's Jewish elite. The goal of this paper is to present the results of the authors' architectural investigation of the building and to present arguments that it housed a synagogue up for discussion. Considering the building's construction time, it can be considered one of the oldest and largest buildings of its type in medieval Poland.